

СПЕЦИЈАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ: СТАЊЕ У 2003. ГОДИНИ И ПРИОРИТЕТИ РАЗВОЈА СА ПРЕДЛОГОМ МЕРА ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ РАДА

Драгана Милуновић
Народна библиотека Србије, Београд

Сажетак

Анализа рада специјалних библиотека темељи се на подацима којима у тренутку њеног настанка располажу Народна библиотека Србије и матичне библиотеке у мрежи библиотека Републике Србије. Анализа обухвата стање ових библиотека у 2003. г. а за подручје централне Србије и АП Војводина, али не и подручје АП Косово и Метохија. Рад специјалних библиотека у посматраном периоду приказан је према уобичајеним параметрима за анализу рада библиотека која обухвата: 1. Књижне фондове, 2. Коришћење фондова и услуга библиотеке и 3. Кадрове. Предлози мера за решавање проблема у анализираним библиотекама изнети су на крају овог текста.

Кључне речи: Специјалне библиотеке, анализа, Србија, 2003, унапређење рада

SPECIAL LIBRARIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA IN 2003: DEVELOPMENT PRIORITIES AND MEASURES FOR WORK IMPROVEMENT

Dragana Milunović
National Library of Serbia, Belgrade

Abstract

Analysis of the special library work is based on the data owned by the National Library of Serbia and supervisory libraries in the library network of the Republic of Serbia. The analysis covers the status of the libraries in the 2003 for the areas of central Serbia and Vojvodina without Kosovo and Metohia. The work of the special libraries in the observed period is presented by the usual indicators for the analysis of library work including: 1. book holdings, 2. use of the library resources and services and 3. library staff. The measures suggested for the solution of the problems in the libraries are given at the end of the text.

Key words: Special libraries, analysis, Serbia, 2003, work improvement

УВОД

Знатна термилошка шароликост, као и теоријски призната недовољна прецизност термина „специјалне библиотеке“ већ сами по себи наводе на закључак да проблематика специјалних библиотека представља једно од крупних нерешених питања теорије и праксе библиотекарства. „Стручне библиотеке“, „библиотеке у саставу“, „специјалне библиотеке“, „техничко-информативни центри“, „научно-информативни центри“, „информационо-документациони центри“ - то су само неки од великог броја синонима којима се означавају ове библиотеке, а који су проистекли из бројних, међусобно различитих приступа њиховом проучавању и разумевању њихове улоге. При том је, нажалост, један од најпроблематичнијих термина којима се код нас означавају специјалне библиотеке управо синтагма која се јавља у важећем *Закону о библиотечкој делатности Републике Србије (Сл. Гласник РС 34/94): организационе јединице других организација које обављају библиотечку делатност*. Језичка непрецизност овог, већ на први поглед рогобатног, термина је и у томе што наводи на помисао да организације (институције) у чијем се саставу налазе ове библиотеке обављају библиотечку делатност као своју примарну делатност, док је случај управо обрнут.

С обзиром на чињеницу да у теорији библиотекарства још увек није пронађена задовољавајућа дефиниција специјалне библиотеке, за потребе практичног рада у библиотекарству (а нашем случају: ради обављања матичних функција) покушаћемо да је сагледамо у контексту разлика у односу на јавну библиотеку општег типа. Иако су послови који се обављају у специјалним библиотекама сродни, често идентични, и врше се на исти или сличан начин, између њих и јавних библиотека општег типа постоје и јасно уочљиве разлике. Превасходно, за специјално библиотекарство је карактеристична превласт информатике над библиотекарством: библиотекар специјалне библиотеке чини део стручног тима своје установе - он се из тог

разлога пре свега бави благовременошћу прибављања информације, њеном релеванцијом и тачношћу њеног преношења, а у много мањој мери њеним материјалним носиоцима.

Специфичност специјалних библиотека у највећој мери проистиче из чињенице да су њихови задаци уско везани за функцију матичне организације у чијем саставу се налазе (како по природи њене делатности, тако и везаношћу за текуће програме рада). То захтева нагласак на изради индекса и различитих апстраката, на компилацији и редакцији релевантних библиографија, на обради интерних извештаја (са изложби, састанака, саветовања) итд. Задаци специјалне библиотеке такође флукутирају, у зависности од тренутно актуелних пројеката матичне организације. Посебна категорија информација на коју наилазимо у специјалним библиотекама је тако везана за извештаје и податке прикупљене приликом извођења теренских или других истраживања, током стручних путовања стручњака матичне организације по земљи и иностранству, као и приликом гостовања страних стручњака.

Као нерешено питање теорије библиотекарства, специјална библиотека не може бити у потпуности адекватно описана, а самим тим ни анализирана у пракси. Због непостојања општеприхваћене типологије и јединствених стандарда, не постоје ни параметри на основу којих би се могла вршити егзактна процена обима и квалитета рада специјалних библиотека. То знатно отежава њихово поређење, чиме је и домет анализе која следи био умногоме условљен.

Положај (специјалне) библиотеке у саставу друге институције у Републици Србији регулисан је чланом 4. *Закона о библиотечкој делатности (Службени Гласник Републике Србије, бр. 34/94)*. Закон предвиђа да библиотечку делатност могу обављати и предузећа, факултети, институти, школе, заводи и друге организације чији примарни интерес није у библиотекарству, под условом да имају организациону јединицу за обављање те делатности која мора бити уписана у регистар библиотека. (Библиотеке у саставу не уписују се у судски регистар, за разлику од посебних установа основаних за обављање библиотечке делатности, већ само у регистар библиотека који води Народна библиотека матична за одговарајуће подручје, односно у Централни регистар библиотека који води Народна библиотека Србије). Ово значи да наведена правна лица не оснивају библиотеке, већ да организују библиотечку делатност путем образовања посебне јединице у свом саставу.

АНАЛИЗА СПЕЦИЈАЛНИХ БИБЛИОТЕКА: параметри

Ова анализа темељи се на подацима којима у тренутку њеног настанка располажу Народна библиотека Србије и матичне библиотеке у мрежи библиотека Републике Србије, због чега њена евентуална неведордостост и одступања у односу на реално стање морају бити узети у обзир као њено незанемарљиво, али и објективно нерешиво ограничење. Предлози мера за решавање овог проблема изнети су у посебном поглављу, на крају овог текста.

Анализа обухвата подручје централне Србије и АП Војводина, али не и подручје АП Косово и Метохија на коме су библиотеке од почетка рата 1999. године и присуства снага НАТО пакта, односно мировних снага Уједињених нација, искључене из библиотечко-информационог система Републике Србије.

Рад специјалних библиотека у посматраном периоду приказан је према уобичајеним параметрима за анализу рада библиотека које чине:

1. Књижни фондови
 - 1) обим и структура
 - 2) организација фондова
 - 3) набавна политика
2. Коришћење фондова и услуга библиотеке
 - 1) корисници
 - 2) број коришћених публикација
3. Кадрови
 - 1) број
 - 2) структура
4. Аутоматизација библиотечког пословања

Индикатори стања представљени су и табеларно у прилогу уз текст.

ПРИКАЗ СТАЊА

А. Евиденција специјалних библиотека и приказ бројног стања према Централном регистру Народне библиотеке Србије

Тачан број специјалних библиотека у Републици Србији није познат, нити у садашњим околностима (важећа правна регулатива, материјалне, организационе и кадровске могућности) постоји начин да се он поуздано утврди. Може се основано претпоставити да је број специјалних библиотека уписаних у Централни регистар (значајно) мањи од стварног стања, односно да библиотеке из различитих разлога (неинформисаност, немар, избегавање законских обавеза, општа запуштеност библиотеке, честе друштвене и статусне промене) не подносе пријаве за упис у евиденцију библиотека код своје матичне библиотеке, односно код Народне библиотеке Србије.

Треба указати и на чињеницу да актуелни процес транзиције угрожава положај специјалних библиотека, па чак и њихов опстанак. Промена система власничких односа доводи до бројних случајева гашења специјалних библиотека. С обзиром на честе и брзе промене које је донела својинска трансформација, настаје и додатни проблем евидентирања овог типа библиотека, односно ажурирања евиденције о њима.

Један део правних лица у којима је отворен стечајни поступак поседује вредне фондове стручних књига и периодике, а понекад и збирке старе и ретке библиотечке грађе. Због тога је Народна библиотека Србије препоручила матичним народним библиотекама да прате стечајне поступке на подручју своје општине са идејом да покушају да очувају фондове специјалних библиотека тако што би настојале да они, у целини или делимично, буду поклоњени или под повољним условима продати општинским народним библиотекама.

С обзиром да је процес приватизације обухватио друштвена предузећа, а не и друштвене установе, важно је направити разлику између тренутног положаја њихових библиотека. Наиме, положај библиотека при оним установама које се свуда у свету традиционално сматрају државним, односно остварују интерес од значаја за државу као што су на пример библиотеке при установама културе, релативно је стабилан. Међутим, чињеница да није доведен у питање њихов опстанак не говори истовремено и о оптималним условима за рад у овим библиотекама. Недовољан прилив средстава у грану културе у читавој држави одражава се и на недовољан обим набавке и у овим типовима библиотека, а што као последицу има смањење броја корисника, односно обрта књижног фонда и фонда научних часописа.

Према подацима с краја 2003. и почетка 2004. године, у Централни регистар Народне библиотеке Србије било је уписано укупно 228 специјалних библиотека, што представља 10,5% од укупног броја библиотека регистрованих на територији Републике Србије, односно 78% у односу на број специјалних библиотека (292) планираних за упис у 2005. години. У централној Србији регистровано је 186 (81,5%) специјалних библиотека, а 42 (18,5%) на територији АП Војводина.

У централној Србији (не рачунајући град Београд и библиотеке под матичношћу УБ "Светозар Марковић") највећи број специјалних библиотека уписан је у Мачванском округу, укупно 16. У граду Београду уписано је 48 специјалних библиотека, а у оквиру матичности Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ 89 библиотека. Највећи број специјалних библиотека у Војводини уписан је у Јужно-банатском округу, укупно 8.

У односу на стање евидентирано 31. 12. 2002. године, када је у Централни регистар било уписано укупно 223 специјалне библиотеке, 42 у Војводини и 181 у централној Србији, број регистрованих специјалних библиотека у Србији повећан је за 5 (2,2%), од којих су све новорегистроване библиотеке уписане на подручју централне Србије.

Б. Стање у специјалним библиотекама према расположивим подацима из базе Мрежа библиотека Србије за 2003. годину

Податке о свом пословању и условима рада за базу *Мрежа библиотека Србије* у 2003. години доставило је укупно 194 специјалне библиотеке (од чега 169 са подручја централне Србије, односно 25 са територије Војводине) што представља 85 % у односу на укупан број регистрованих специјалних библиотека.

При извођењу статистичких показатеља на основу података које библиотеке шаљу за базу *Мрежа библиотека Србије* мора се имати у виду да библиотеке врло често не попуњавају анкету у целини. То значи да се може десити да различит број библиотека не пошаље податке нпр. о коришћењу књижног фонда, односно о његовом обиму, па се тако при израчунавању обрта књижног фонда могу добити само апроксимативни подаци.

Књижни фондови

У поређењу са библиотекама општег типа, у специјалним библиотекама се јавља разлика не само у садржини литературе, већ и у типу грађе. Носиоци информација нису превасходно књиге (монографске публикације) јер је процес њихове припреме за публикавање дуготрајан, услед чега информација дата у њима обично застарева већ у тренутку објављивања. Код научних и истраживачких организација битан је при том критеријум примарности и секундарности, а не публикованости и непубликованости информације. Подаци (ако нису задржани у рачунарима самих истраживача и евентуално у локалној рачунарској мрежи - интранету) су већином интерни за матичну организацију. Необјављени документи могу да садрже (и све чешће садрже) податке који за њен рад могу бити много важнији од оних публикованих. У овој категорији докумената код научних и истраживачких организација заступљен је принцип приоритета у открићу. Зато постоји и раширена пракса објављивања прелиминарних резултата, што осигурава приоритет.

Обим и структура

У 2003. години специјалне библиотеке које су учествовале у анкети располагале су фондовима од укупно 2 356 888 књига, 67 152 наслова домаћих часописа и новина, 41 442 наслова страних часописа и новина, 1 799 докторских радова, 2 216 магистарских радова, 5 931 специјалистичких радова и 3 679 дипломских радова.

Фондови специјалних библиотека нису велики (у просеку око 10.000 јединица), што омогућава брзу дисеминацију информација. Главни носиоци информација су текуће периодичне публикације које су у великом броју случајева на страним језицима.

Доминантне врсте грађе су годишњаци, извештаји са конгреса и симпозијума, периодичне публикације, индекси, реферални часописи и библиографије.

Број корисника, величина фонда и његова организација у овим библиотекама треба да буду у директној вези. Врло је важно да је фонд функционално сређен, јер се значај специјалне библиотеке не мери обимом стручног фонда већ могућношћу његовог ефикасног коришћења.

Грађа се у специјалним библиотекама редовно мора отписивати, много чешће него у другим, јер фонд веома брзо застарева, а због велике динамике настајања нових информација и застаревања постојећих на крају сваке године препоручује се континуирано излучивање неактуелне и неупотребљиве грађе.

Смештај фондова

Иако се због рационалности, уштеде простора и могућности да се на једном месту окупе све публикације које се односе на одређену уску област знања, сматра најадекватнијим начином смештаја код овог типа библиотека, систем Универзалне децималне класификације (УДК) као тип смештаја књижног фонда примењен је у свега око 38% специјалних библиотека које су доставиле одговор на ово анкетно питање, док *putegus signens* као начин смештаја књижног фонда према подацима из базе примењује око 57% специјалних библиотека. Комбиновани смештај практикује око 4% специјалних библиотека.

Специјалне библиотеке које нису одговориле на ово питање, а попуниле су друге делове анкете, највероватније немају сређен књижни фонд ни по једном библиотечком критеријуму, већ је његова организација импровизирана.

Иако слободан приступ библиотечкој грађи није карактеристичан за специјалне библиотеке, већи део библиотека које су доставиле одговор на ово анкетно питање (око 49%) га примењује. Затворен приступ практикује око 43% библиотека, а комбиновани око 7%.

Коришћење фондова и услуга библиотеке

Корисници

Број корисника специјалних библиотека које су доставиле одговор на ово питање према подацима за 2003. годину износио је 30 369. Њихова структура обухватала је докторе наука (око 4,5%), магистре (око 4%), специјалисте (око 4%), кориснике с високом стручном спремом (око 24%), с вишом стручном спремом (око 7%), са средњом спремом (око 20%), кориснике изван установа (око 16%) и друге кориснике (око 10%).

Укупан број корисника	30 369
Структура корисника:	
1. доктори наука	4,57 %
2. магистри	4,17 %
3. специјалисти	3,90 %
4. корисници са високом спремом	24,04 %
5. корисници са вишом спремом	7,08 %
6. корисници са средњом спремом	19,67 %
7. корисници ван матичне установе	16,04 %
8. остали корисници	10,15 %

Табела 1: Подаци о структури корисника које су специјалне библиотеке доставиле матичним библиотекама за базу *Мрежа библиотека Србије* у 2003. години

Број коришћених публикација

Број коришћених књига током 2003. године у специјалним библиотекама које су доставиле одговор на ово питање износио је 131 458, часописа 50 869, новина 34 284, секундарних публикација 10 214 и друге врсте грађе 8 489. Уколико се упореди укупан број коришћених књига са укупним бројем књига у фондовима, добија се податак да је обрт књижног фонда 0,05.

Научни часописи представљају главне носиоце информација у специјалним библиотекама те би стога од пресудног значаја за њихов даљи развој било утврдити обрт овог фонда. Овај показатељ се, међутим, не може поуздано утврдити из разлога што различите библиотеке на различит начин тумаче и попуњавају питање о броју коришћених часописа. Тако се међу одговорима могу пронаћи и они који се односе на број коришћених наслова, али и на број коришћених свезака. Ово онемогућава њихово збрајање и формирање коначног биланса који би указао на степен циркулације фондова научних часописа, као и на потребу преиспитивања стања фондова у специјалним библиотекама, односно њихове структуре и актуелности.

Поређењем података о укупном броју корисника (30 369) и укупном броју коришћених књига (131 458) добија се показатељ да је у просеку један корисник користио 4 књиге у току године.

	Коришћено	Обрт фонда
Књиге	131 458	0,05 %
Часописи	50 869	
Новине	34 284	
Секундарне публикације	10 214	
Друге врсте грађе	8 489	

Табела 2: Подаци о броју коришћених публикација и обрту књижног фонда које су специјалне библиотеке доставиле матичним библиотекама за базу *Мрежа библиотека Србије* у 2003. години

Кадар

Специјалне библиотеке евидентирани у бази *Мрежа библиотека Србије* у 2003. години које су доставиле одговор на ово питање располажу са укупно 257 стручних радника, од чега 235 са пуним и 22 са непуним радним временом. Од тога, 109 библиотекара има високу стручну спрему, 18 вишу, 56 средњу, 48 их је са специјализацијом, 3 са магистратуром и 1 са докторатом. Број библиотечких радника са положеним стручним испитом из библиотечке делатности износио је 113, што представља 44% у односу на број библиотекара запослених у специјалним библиотекама које су доставиле одговор на ово питање.

Укупан број библиотечких радника	257	
Број библиотечких радника са пуним радним временом	235	91,43 %
Број библиотечких радника са непотпуним радним временом	22	8,56 %
Број библиотечких радника са положеним стручним испитом из библиотечке делатности	113	44 %

Табела 3: Подаци о кадровима које су специјалне библиотеке доставиле за базу *Мрежа библиотека Србије* за 2003. годину

Степен ангажовања запослених у специјалним библиотекама утврђује се на традиционалан начин, полазећи од односа величине фонда и броја корисника. Међутим, приликом коришћења наведених показатеља у процени степена ангажованости библиотекара треба узети у обзир да стручни кадар у овим библиотекама обично има и додатне послове у односу на класичног библиотекара. Они су везани за произвођење информација, а не само за њихову дисеминацију, за специфичне облике набавке публикација (размена), за дистрибуцију издања матичне организације и њихову презентацију, за организовање предавања итд.

Аутоматизација библиотечког пословања

У 2003. години специјалне библиотеке користиле су различите програме за аутоматизацију библиотечког пословања. Од укупно 161 библиотека која је послала одговор на ово питање (70,6% од броја регистрованих), 38 библиотека, односно 23,6 % је радило у неком од рачунарских програмских пакета, док 123, односно 76,4 % није имало аутоматизован процес рада. Интерполацијом наведених података може се претпоставити да око три четвртине свих регистрованих специјалних библиотека у Републици Србији у 2003. години није имало уведено аутоматизацију библиотечког пословања.

Програм Biblio користиле су 23 специјалне библиотеке, MMARC 4, WINISIS 3, Unilib, B++, Access, Bisis, Library, Cobiss и Pergam користила је по једна специјална библиотека док је библиотека Математичког института САНУ користила властити интерни програм, што све указује на нерационалност набавне политике програма за аутоматизацију библиотечког пословања.

У интересу бржег и ефикаснијег увођења аутоматизације библиотечког пословања Народна библиотека Србије препоручује свим библиотекама у мрежи (а тиме и специјалним) укључивање у јединствени систем COBISS.SR који омогућава централизовану обраду библиотечке грађе, као и приступ библиографским записима о грађи свих библиотека учесница у систему, односно узајамну каталогизацију.

ПРИОРИТЕТИ РАЗВОЈА И ПРЕДЛОГ МЕРА ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ РАДА

Како би се створили услови за даљи развој специјалних библиотека неопходно је претходно решити низ теоријских и практичних проблема који и даље стоје отворени у области специјалног библиотекарства. Прави увид у стање мреже специјалних библиотека у Републици Србији није могуће остварити без успостављања типологије специјалних библиотека, према домаћим условима са ослонцем на међународну типологију. На тај начин би био успостављен полазни критеријум на основу кога би могао бити праћен и усмераван њихов рад, односно на основу кога би било омогућено поредити библиотеке при сродним врстама прав-

них лица. Такође је нужно остварити већу дисциплину и бољу сарадњу у регистрању и спровођењу анкета и других метода прикупљања података о раду специјалних библиотека јер је веома тешко вршити анализу непотпуних и неуједначених одговора на анкетна питања.

Прворазредни домет у области развоја специјалног библиотекарства свакако би представљао покушај успостављања јединствених и општеприхваћених стандарда у области специјалних библиотека који би имали карактер стручне обавезе за успешно обављање библиотечке делатности у библиотекама овог типа.

Значајан помак у правцу унапређења ове области библиотечке делатности донело би састављање јединственог угледног правилника о раду специјалних библиотека утемељеног на важећим законским и подзаконским актима, на поменутим стандардима, као и на постојећим стручним знањима и искуствима, који би препоручивао адекватан и једнообразан начин организовања и коришћења специјалних библиотека. Овај посао би морао да се обави у окриљу Матичног одељења Народне библиотеке Србије или у оквиру Секције за специјалне библиотеке Библиотекарског друштва Србије.

Први корак ка унапређењу рада специјалних библиотека који би се обавио на терену морао би бити покушај њиховог што обухватнијег евидентирања. Посредством матичних народних библиотека за почетак би се могли саставити незванични пописи свих правних лица са територије њихове надлежности која у свом саставу имају библиотеку. Овако утврђене спискове било би неопходно ажурирати у честим временским интервалима, рецимо на годишњем нивоу. Потом би следило упознавање тих библиотека са законским прописима о њиховом раду и са стручним нормама и најзад њихова пријава и упис у Централни регистар. Ова акција мора, по логици ствари, да потекне из Народне библиотеке Србије.

Следећи корак био би обезбеђивање редовног и целовитог достављања података за базу *Мрежа библиотека Србије*, као и остваривање увида у стручни рад и услове рада ових библиотека од матичних народних библиотека (стручни надзор). Важан корак би био и апеловање на све консултативне и друге облике сарадње тих библиотека са матичним библиотекама и Народном библиотеком Србије.

Оснивање самосталне асоцијације специјалних библиотека у Републици Србији, по угледу на сродна удружења других типова библиотека у земљи и иностранству, отворило би нове могућности сарадње и међусобне размене искустава међу библиотекама у мрежи.

КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ ПОДАТАКА

1. Статистички подаци које су матичне библиотеке доставиле Народној библиотеци Србије за базу *Мрежа библиотека Србије*,
2. Записници о извршеном стручном надзору који матичне народне библиотеке достављају Народној библиотеци Србије,
3. Централни регистар библиотека,
4. Евиденција Одељења за унапређење и развој библиотечке делатности која је вођена 80-их и 90-их година,
5. Евиденција Центра за научне информације и рефералну делатност Народне библиотеке Србије
6. *Обим и структура библиотечке делатности у СР Србији ван територија САН у 1985. години*, анализа коју је израдило Одељење за унапређење и развој библиотечке делатности Народне библиотеке Србије
7. Кнежевић, Branko B. *Specijalno bibliotekarstvo*. Beograd: Trebnik, 2002.
8. Dokumentacija o bibliotekama u SR Srbiji. II. Naučne i stručne biblioteke. Beograd : Narodna biblioteka Srbije, 1971.
9. Vodič kroz informacijsko-dokumentacijsko-komunikacijske službe I specijalne biblioteke u SFRJ, Zagreb : Savez republičkih i pokrajinskih samoupravnih zajednica za naučne djelatnosti u SFRJ, Komisija za sistem naučnih informacija, 1983.